

УДК 94:353.5(477.7) «19»

DOI: 10.26661/swfh-2018-50-009

Плани територіальних перетворень доби Гетьманату та місце в них Катеринославської губернії

В. М. Тлеуш

*Запорізький національний університет,
tleush.vm@gmail.com*

Ключові слова:

Катеринославська губернія, адміністративно-територіальний устрій, територіальна політика, Гетьманат, П. Скоропадський.

У статті здійснено аналіз територіальної політики доби Гетьманату та місце в ній Катеринославської губернії. Встановлено, що політика уряду гетьмана Павла Скоропадського щодо адміністративно-територіального устрою була направлена на розширення території етнічних українських земель. Не дивлячись на зміну політичного курсу гетьмана наприкінці, одним із досягнень Гетьманату вважається об'єднання українських земель, у тому числі Півдня України, у межах єдиної Української Держави. У статті доведено, що П. Скоропадський розглядав Катеринославську губернію та Донбас виключно як українську територію.

Plans of territorial transformations during the Hetmanate and place of Katerynoslav province in it

V. Tleush

Zaporizhzhia National University

Key words:

Katerynoslav province, administrative-territorial division, territorial policy, Hetmanate, P. Skoropadskyi.

The article analyzes the territorial policy during the Hetmanate and the place of Katerynoslav province in it. It was established that the policy of hetman Pavlo Skoropadsky's government concerning the administrative-territorial system was aimed at expanding the territory of ethnic Ukrainian lands. In spite of the change of the hetman's political course at the end, one of the achievements of the Hetmanate was the unification of Ukrainian lands (including the Southern Ukraine) within the boundaries of a single Ukrainian state. The article proves that P. Skoropadsky considered Katerinoslav province and Donbas exclusively as Ukrainian territory.

Від часу початку Української революції 1917 року Катеринославська губернія опинилася у вирі адміністративно-територіальних перетворень. Від часу Лютневої революції й аж до 1932 року доля територіальної організації українських земель, в тому числі й Катеринославської губернії, змінювалася в залежності від політичної кон'юнктури. Після повалення царату уряди почали піднімати питання про перегляд колишнього адміністративно-територіального поділу. Особливе значення має політика гетьмана П. Скоропадського, яка визначила місце Катеринославської губернії в системі адміністративно-територіального устрою українських земель початку ХХ століття.

Історіографія теми адміністративно-територіального устрою українських земель періоду Гетьманату відображена у багатьох узагальнюючих та спеціальних працях з історії Української революції. Слід звернути особливу увагу на праці, які розкривають особливості територіального устрою

за доби гетьмана Павла Скоропадського, авторства В. Боечко, О. Ганжі, Б. Захарчука, Ю. Фігурного, Г. Корольова, О. Бойко, О. Яременко. Особливу увагу таких дослідників, як Т. Харченко, І. Логвиненко, О. Леміжанська, О. Потапов привернуло питання формування органів влади періоду Гетьманату. Особливості адміністративно-територіального устрою південноукраїнських земель періоду Української революції були проаналізовані у праці Г.Ф. Турченко. Усі названі автори у своїх роботах частково розкрили питання адміністративно-територіальних перетворень на теренах українських земель у часи гетьмана Скоропадського. Проте на сьогодні не існує спеціального дослідження, яке б продемонструвало, яке місце у адміністративно-територіальній політиці гетьманського уряду займала така важлива в економічному та політичному відношенні Катеринославська губернія.

Зважаючи на вищезазначене, метою статті є визначення особливостей адміністративно-тери-

торіальної політики уряду гетьмана П. Скоропадського та місця у ній Катеринославської губернії.

Прийшовши до влади, гетьман П. Скоропадський опублікував «Грамоту до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України» [1], у яких вказувалося, що Українська Народна Республіка як форма української державності та республіканська форма правління ліквідується, а вся повнота влади переходить до гетьмана.

Уряд гетьмана Павла Скоропадського, який прийшов до влади 29 квітня 1918 року, не продовжив адміністративно-територіальну реформу Центральної Ради, яка передбачала утворення земель замість губерній. З початком керування П. Скоропадським на українських територіях використовувалася той самий адміністративно-територіальний поділ, який залишився у спадок від Російської імперії. Територія так само поділялась на губернії, повіти та волості. Катеринославська губернія, як і за часів Російської імперії, складалася з восьми повітів: Катеринославського, Новомосковського, Павлоградського, Бахмутського, Верхньодніпровського, Слов'яносербського, Олександрівського та Маріупольського. Столицею Катеринославської губернії продовжував залишатися Катеринослав. Проте протягом часу існування Української держави, її кордони та адміністративно-територіальний устрій мав суттєві зміни.

Майже одразу після встановлення гетьманату, було піднято питання кордонів, що було особливо складним в умовах постійних змін влади в Україні, Росії та з огляду на зовнішньополітичне становище. На засіданні Ради Міністрів Української держави, яке відбулося 7 травня 1918 року, було прийнято рішення про визначення кордонів. Так, державним кордоном вважалася лінія, яка відповідала території просування на схід українських і німецьких військ. Це була демаркаційна лінія між українсько-німецькими та червоними військами, що була затверджена в Курську 4 травня за результатами переговорів.

Оскільки йшлося про те, що засадничим при розмежуванні був етнографічний принцип, можна стверджувати, що гетьман та його уряд задекларував бажання закріпити за Україною усі українські в етнографічному плані землі [2, с. 218]. Загалом, ідея кордонів Української Держави засновувалась на аналітичній записці експерта політичної комісії української мирної делегації Д. Донцова «О границях України під взглядом політичним». За висловом дослідниці О.Д. Бойко, в доповіді Д. Донцова українські кордони вперше визначалися не в етнографічному, а в полі-

тичному аспекті [3, с. 186]. П. Скоропадський наполягав на першорядності творення УГД не за етнічним (етнографічним) принципом, а за територіально-державним. На думку Ю.С. Фігурного, П. Скоропадський намагався так розбудувати Українську державу, щоб до її складу увійшло якнайбільше територій, на яких мешкали етнічні українці [4, с. 31-32].

Через місяць після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського був прийнятий закон «Про тимчасове розповсюдження української державної влади» від 25 травня 1918 року, відповідно до положень якого на нових територіях, які будуть приєднані до України, одразу буде розповсюджена чинність української державної влади, дія всіх її законів і постанов. Цей закон почав діяти миттєво, оскільки Рада Міністрів одразу почала переговори щодо територіальних питань з сусідніми державами, які виникли на мапі внаслідок розпаду Російської імперії. Так, до території Української держави були приєднані Холмщина та Підляшшя, які утворили Холмську губернію, три повіти Мінської губернії, які стали частиною Холмської та Волинської губернії. Також українські території поповнилися спірними північними землями, які утворили окрему Поліську округу, та Гомельським повітом, що увійшов до складу Чернігівської губернії. На східних кордонах територія Української держави завдяки просуванню українських та німецьких військ розширилася за рахунок декількох повітів Курської та Воронежської губерній, які стали частиною Харківської та Чернігівської губерній [2, с. 218]. Також була утворена Таврійська округа. У результаті, територія Української держави періоду гетьманату складалася з 9 губерній та 2 округи.

Окрім того, була досягнута певна домовленість про входження Криму до складу України в майбутньому, велися переговори з Військом Донським та Кубанським військом. Українська Держава мала територіальні претензії до Війська Донського. Україна мала намір приєднати Таганрозький округ та західні волості Області понад річкою Калитва. Уряд гетьмана Скоропадського відразу наголосив про приналежність цих земель до складу Української Держави. Таганрізький округ мав став дев'ятим повітом Катеринославської губернії, яка до того складалася з вісьмох повітів. Таке бажання було продиктовано тим, що до 1887 року ці території, де проживало українське населення, входили до складу Катеринославської губернії [2, с. 227]. Проте з огляду на зовнішньополітичну ситуацію та стратегічні погляди гетьмана П. Скоропадського у серпні 1918 року військо

Донське та Українська держава взаємно визнали себе суверенними і незалежними державами, а також підписали тимчасову угоду про розподіл кордонів за адміністративними межами Воронежської, Харківської, Катеринославської губерній і Донської області. Переговори України з Росією та Німеччиною щодо приналежності окремих територій, на які український уряд намагався поширити свою владу, тривали протягом усього часу існування Української Держави, проте офіційного статусу у її складі вони не набули [5, с. 12].

Проте усі ці територіальні зміни відбулися не легко, завдяки кропіткій роботі урядовців та постійним переговорним процесам. Для вирішення усіх прикордонних суперечок була організована мирна конференція між РСФРР та Українською державою, яка проходила у травні-жовтні 1918 року [3; 6]. На ній вирішувалися питання розмежування територій та визначення кордонів. Точка зору української сторони на переговорах передбачала відновлення української державності після розпаду Російської імперії. Російська сторона ж розглядала Росію єдиною державою, невід'ємною частиною якої мали бути й українські землі.

З урахуванням етнічних, економічних, стратегічних, географічних, культурних, політичних чинників українською стороною в переговорах з російською стороною щодо розмежування кордонів за результатами Брест-Литовського мирного договору, українська сторона запропонувала таку лінію українсько-російського кордону, який включав й українські етнографічні території Мінської, Могилівської, Курської, Воронежської губерній. Звісно, що російська делегація не могла погодитися на такі умови і в свою чергу запропонувала свій проект кордонів. Згідно положень цього проекту до складу Росії мали увійти 5 повітів Волинської губернії, 4 повіти Чернігівської, а також населені українцями частини Курської, Воронежської, Харківської та Катеринославської губерній. Тобто проект передбачав зсування української етнографічної межі на 125–200 верст, і це не дивлячись на проживання на цих територіях українського населення. Російська сторона пояснювала це правом на самовизначення та пропонувала проводити плебісцити по кожному населеному пункту окремо. О. Шульгин, який на той час був головою української політичної комісії, зазначав, що «в тому визначенні кордонів не малося на увазі ніякого принципу, яким би можна було виправдати ці кордони. З точки зору політичної, як і з точок зору етнографічної, стратегічної й економічної ці кордони є цілком безґрунтовні і безпринципні..., що повністю суперечить і не відповідає нашим бажанням і сподіванням» [2, с. 226].

Суперечки під час переговорів стосувалися усіх спірних українських територій, зокрема й Донбасу та інших південно-східних земель. Згідно із запропонованим російською стороною проектом, до Росії мали відійти 20 тис. квадратних верст земель Донецького басейну, де знаходилося майже 85% покладів вугілля і весь антрацит. Отже, Україна за цим проектом втрачала частину території з 2,5 млн українського населення, та залишалася майже без палива [7]. Звісно, що така ситуація могла негативно вплинути на економічний стан України, на що, ймовірно, сподівалася російська сторона. Необхідно зазначити, що питання розподілу територій, а особливо Донбасу, Таганрозького округу, Слов'янсько-сербського повіту Катеринославської губернії, знаходилися під пильним наглядом посла Німеччини Альфонса фон Мумма.

Необхідно зазначити, що, запропонувавши свій проект розмежування кордонів, українська сторона, за висловом голови української делегації на переговорах С. Шелухіна, враховувала не тільки економічні інтереси України, а також і Росії. Так, запропонований кордон не руйнував тісного економічного зв'язку між комплексом металургійних підприємств України і залишало Росії деякі регіони Донбасу, які забезпечували 15% видобутку вугілля і 30% антрациту [7]. Проте звісно, що російські представники не мали намір погоджуватися із запропонованою Україною лінією розмежування. В інтерв'ю кореспонденту «Известий ВЦИК» Д. Мануїльський так пояснив причину гострих дебатів навколо Донецького басейну: «Виключити Донбас з господарського тіла Росії значить викликати її економічну катастрофу» [8; 9, с. 25].

За результатами роботи української та російської сторони на переговорах, 12 червня 1918 року було укладено прелімінарний мирний договір, що мав діяти до підписання постійного миру. Окрім припинення бойових дій, йшлося звичайно й про розмежування кордонів, які відтепер проходили демаркаційною лінією. Не дивлячись на те, що проект української сторони на переговорах не був повністю прийнятий, проте розмежування говорило про те, що Росія визнала юрисдикцію Української Держави над територією усієї Південної України, у тому числі й Донбасом, хоча б на час переговорів [7]. На думку Дмитра Дорошенка, який на той час займав пост міністра закордонних справ, це було «одиноким успіхом в українсько-російських переговорах».

Наступним кроком у вирішенні питань розмежування було рішення за результатами переговорів 22 червня 1918 року, відповідно до якого

визначення кордонів має базуватися на політичному, економічному, етнографічному принципі однаково як для України, так і Росії. Подальші переговори поступово сходили нанівець та були зупинені за ініціативою української сторони. Хоча ці переговори виявилися й безрезультатними, проте демонструють бажання Росії мати у своєму складі Катеринославщину за будь-яку ціну.

Таким чином, Українська держава часів Павла Скоропадського хоча й не провела повномасштабну адміністративно-територіальну реформу, проте у геополітичному плані значно рішучіше заявила про претензії на території з українським населенням. При визначенні основних критеріїв та принципів у проведенні державних меж уряд Скоропадського брав за основу етнічний принцип з урахуванням політичних, географічних і економічних аспектів. П. Скоропадський не видав жодного нормативного документа, не дозволив собі жодного офіційного висловлювання, у якому піддав би сумніву доцільність незалежності України та її територіальної цілісності. У своїй політиці він виявив себе палким прихильником соборності українських земель, офіційно підтвердивши це титулом «Гетьман всієї України та військ козацьких». В управлінні територій домінували централістичні тенденції без будь-яких натяків на автономію регіонів. Орієнтація на незалежність була чітка й недвозначна [7]. Примітним є те, що П. Скоропадський розглядав Катеринославську губернію та Донбас виключно як українську територію. На думку Г.Ф. Турченко, переговори про розмежування, яке ґрунтувалося переважно на етнографічному принципі, продемонстрували, що південний регіон органічно пов'язаний з Україною. Це, в свою чергу, спричинило певні зрушення в свідомості населення, сприяло подоланню міфів і стереотипів імперського минулого. Жителі південноукраїнських земель переставали сприймати свій регіон частиною російського етно-територіального масиву – Новоросією і доходили висновку, що це, хоч і своєрідна, але все-таки невід'ємна частина української території. Тож, одним із досягнень Гетьманату вважається об'єднання українських земель (у тому числі Півдня України) у межах єдиної Української Держави [7]. На думку дослідниці О.Д. Бойко, у коротку добу Української Держави гетьмана П. Скоропадського було досягнуто найбільших в часи Української революції успіхів у вирішенні територіальних питань [2, с. 232].

Якщо питання територіальної приналежності деяких земель вирішувалося протягом усього часу існування Української Держави, то органі-

зація органів влади та місцевого самоврядування була здійснена швидко та ефективно. Уже на початку травня 1918 р. визначилися зі структурою місцевих органів влади та відразу розпочали їх формувати [5, с. 12]. На відміну від Центральної Ради, якій не вдалося створити ефективну систему місцевих органів влади, гетьман П. Скоропадський досяг певних успіхів у питанні формування місцевої управлінської структури.

Не дивлячись на те, що гетьман Скоропадський відмовився від ідеї земельного адміністративно-територіального поділу часів Центральної Ради, тим не менш, був збережений Головний Крайовий Комісаріат Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній, який очолював С. Комірний. Ця посада була створена ще за часів Центральної Ради та наділена надзвичайними повноваженнями. Комісаріат відповідав за встановлення контролю над південноукраїнським регіоном, а також займався координацією відносин з командуванням Німеччини та Австро-Угорщини. С. Комірному підпорядковувалися усі заклади Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній [10]. У червні 1918 р. в умовах загострення відносин місцевих органів влади з командуванням австро-німецьких військ, розташованих на Півдні України, Гетьман вирішив звернутися до досвіду Центральної Ради та створив посаду головноуповноваженого Українського уряду на всіх українських землях, де перебувала австрійська армія. Цю посаду обійняв великий поміщик С. Гербель [11, арк. 7 зв.; 7]. Межі його компетенції поширювались на Катеринославську, Херсонську, Таврійську та Подільську губернії. С. Гербель мав власний штаб в Одесі, який фактично виконував функції уряду на цих українських землях. Головноуповноважений контролював дії військових частин держави, що перебували на території цих губерній; видавав різноманітні циркуляри, розпорядження і накази [7].

Основні ланки виконавчої влади доби Центральної Ради – губернські та повітові комісари – були замінені старостами, які фактично отримали повноваження колишніх царських губернаторів та повітових урядників [12, с. 15]. Так, посада губернського старости вводилася указом гетьмана 14 травня 1918 року, а посада повітового старости – наказом міністра внутрішніх справ Ф.А. Лизогубом [13, с. 19]. У своїй діяльності вони керувались «Тимчасовим, на час війни положенням про губернських і повітових комісарів» [14, арк. 1-2; 12, с. 16]. Вони були представниками уряду в регіонах і несли відповідальність за правопорядок на території повіту чи губернії,

інформування населення про нові закони та інші нормативно-правові акти Української Держави, здійснення контролю за виконання законодавства, інформування уряду про становище на місцях, а також політичний нагляд за діяльністю державних і громадських організацій [15, с. 168]. Згідно з наказом Ф. Лизогуба, Катеринославським губернським старостою було призначено генерала М. Чернікова.

На думку багатьох дослідників, діяльність П. Скоропадського щодо організації роботи місцевих органів влади була достатньо ефективною. Так, було оптимізовано структуру органів адміністративної влади, відновлено діяльність їх апаратів на місцях, встановлено механізми взаємодії між окремими ланками вертикалі, вироблено універсальні принципи кадрової політики. Тож, були створені надійні підвалини для формування нової системи місцевих органів виконавчої влади [5, с. 5]. Структура місцевих органів влади за Гетьманату не була новою і в загальних рисах повторювала вертикаль органів державної влади на місцях, запроваджену Тимчасовим урядом і успадковану Центральною Радою. Дослідниця Т. Харченко вважає, що вона являла собою симбіоз дореволюційних імперських і демократичних органів, з чим важко не погодитися [5, с. 12].

Більшість посад губернських та повітових старост в Українській державі посіли місцеві земельні власники, земські діячі, колишні царські чиновники. На думку І. Логвиненка, така політика організації місцевої адміністрації дозволила швидко та безболісно сформувати місцеві органи влади [13, с. 19]. П. Скоропадський спирався здебільшого на промонархічно налаштованих діячів правого спрямування на відміну від часів Центральної Ради [15, с. 168]. Своєю опорою П. Скоропадський вважав власників, середні та вищі прошарки населення. Це і стало причиною, чому владні інституції поповнювалися переважно колишніми царськими чиновниками та заможними верствами суспільства. Це, звісно, не могло не вплинути на якість роботи чиновництва, яке продовжувало працювати по-старому [15, с. 169]. Дуже часто це мало й антиукраїнський характер.

Як зазначається в спогадах І. Мазепи, катеринославський губернський староста генерал М. Черніков від самого початку роботи зайняв ворожу до українства позицію. «Цей чорносотенець палав ненавистю і злобою до всіх українців, переслідував навіть членів хліборобсько-демократичної партії, що сприяла гетьманові... Всіх національних діячів арештував, їх мучили і мордували по в'язницях» [16, с. 145]. 21 травня 1918

р. М. Черніков видав наказ про заборону будь-яких зборів, мітингів і демонстрацій. 28 травня у іншому наказі повідомлялося: «Я твердо вирішив встановити в Катеринославській губернії для загального блага населення і спокою нашої батьківщини належний порядок... Прохаю забути всі класові, національні, релігійні і партійні чвари, припинити вбивства, розбої, насилля, захоплення чужої власності і різного роду анархічні виступи» [17, с. 75; 18, арк. 66].

Згідно із «Законами про тимчасовий державний устрій України», проголошеними одразу ж після перевороту 29 квітня 1918 року, «українські козаки і громадяне мають право гуртувати громади і спілки в метах не противних законам» [1], тобто встановлювалося право громад на місцеве земське і міське самоврядування.

Проте держава активно втручалась у сферу діяльності органів місцевого самоврядування. Це проявлялося зокрема в бажанні створити залежність органів самоврядування від місцевих органів виконавчої влади [19]. Проте у період гетьманату більшість органів місцевого самоврядування, які були створені ще за часів Центральної Ради, на відміну від місцевих органів влади знаходилися в опозиції до П. Скоропадського та урядових структур [20, с. 161]. Це було пов'язано з тим, що на місцях сильними продовжували залишатися позиції українських політичних партій соціалістичної орієнтації, які негативно ставилися до П. Скоропадського та вважали, що він провадить антиукраїнську, антинародну політику. Через таку позицію органів місцевого самоврядування міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб заборонив з'їзд представників міст, який мав відбутися 9 травня у Києві. Окрім того, були розпущені Катеринославська, Одеська, Олександрійська міські думи та деякі повітові управи. Це, звичайно, викликало хвилю незадоволення у провінції. І. Мазепа згадував, що після розпуску Катеринославської губернської земської управи він був ув'язнений тільки за те, що почав видавати український тижневик «Наша справа» [20]. Постійні конфлікти гетьманської влади з органами самоврядування призвели до підтримки земствами й думами збройного виступу Директорії УНР, який закінчився поваленням влади гетьмана П. Скоропадського [19].

Не дивлячись на усі негаразди в організації роботи місцевих органів влади та самоврядування, створена гетьманом система управління дозволяє нам говорити, що Катеринославська губернія, як й інші південноукраїнські губернії, була невід'ємною складовою частиною Української Держави. Усі сім місяців правління гетьману, Катеринославська

губернія знаходилася разом з іншими українськими губерніями у складі однієї Української Держави, чого не відбувалося ні за часів Центральної Ради, ні за часів Директорії. На думку Г. Турченко, Українська Держава була значною мірою спадкоємницею, а не запереченням Української Народної Республіки, оскільки продовжила реалізацію деяких підходів Центральної Ради стосовно адміністративно-територіального устрою [7].

Після закінчення Першої світової війни відбулася зміна політичного курсу гетьмана П. Скоропадського на проросійський. Трансформація поглядів відбулася в серпні 1918 року, коли стала очевидною поразка Четвертого союзу у війні [21, с. 214]. Листопадова революція в Німеччині, підписання Комп'єнського перемир'я, проголошене УНС скликання Українського національного конгресу на 17 листопада стали вирішальними фак-

торами видання П. Скоропадським грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією [21, с. 218].

14 листопада 1918 року гетьман П. Скоропадський видав грамоту, в якій йшлося про федерацію Української Держави з Росією, при цьому малася на увазі не більшовицька Росія. Підписанням цієї грамоти гетьман бажав схилити на свій бік представників Антанти, які у майбутньому мали б допомогти Україні. Проте саме ця грамота була останнім аргументом перед початком антигетьманського повстання [21, с. 225]. 17 грудня 1918 року Катеринославський губернський комісар надіслав телеграму Олександрівській міській управі та Олександрівському повітовому комісару, в якій пропонував «негайно припинити всякі зносини з центральною і місцевою гетьманською владою – крапка – ніякі розпорядження цієї влади не належать виконанню» [22, арк. 29; 23, с. 34].

Джерела та література

1. Закони про тимчасовий державний устрій України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>.
2. Бойко О.Д. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ української держави гетьмана П.Скоропадського (1918). Регіональна історія України. 2009. Вип. 3. – С. 217-232.
3. Бойко О.Д. Питання території і кордонів України в аналітичній записці Д. Донцова «О границях Української Держави під взглядом політичним» (1918). Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 7. – С. 184-191.
4. Фігурний Ю.С. Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі. К., 2008. – 128 с.
5. Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України». Харків, 2000. – 20 с.
6. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. 1918 рік. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів. К.–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. – 366 с.
7. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.). Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 342 с.
8. Известия ЦИК (Москва). 1918. 18 июля.
9. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. К.: Основи, 1994. – 168 с.
10. Одесские новости. 1918. 19 марта.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 3.
12. Яременко О.І. Адміністративна реформа гетьмана Павла Скоропадського. Вінниця, 1997. – 189 с.
13. Логвиненко І.А. Особливості формування та діяльності місцевих органів влади Української держави (травень-грудень 1918 р.). Право і Безпека. 2012. № 4. – С. 18-21.
14. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 106.
15. Леміжанська О. Трансформація органів місцевого самоврядування: від Тимчасового уряду до Української Держави (березень 1917 – грудень 1918 рр.). Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. 2012. 7. – С. 163-176.
16. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках: Спомини і роздуми. Торонто, 1971. – 366 с.
17. Ігнатуша О.М. Церква і Українська революція: Катеринославщина доби Гетьманату Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XII. Запоріжжя, 2000. – С.59-81.
18. Державний архів Запорізької області. Ф.Р. 2124. Оп. 1. Спр.7.
19. Кравчук О.М., Мельник Н.М. Політика української гетьманської держави 1918 р. щодо органів місцевого самоврядування. Наукові записки. Серія: Історія. 2009. Вип. 15. – С. 61-65.
20. Потапов О.М. Взаємовідносини між центральними органами управління та міськими органами самоврядування в Українській державі П. Скоропадського. Інтелігенція і влада. 2007. Вип. 9. – С. 160-169.
21. Корольов Г. Регенерація ідеї федералізму в Українській гетьманській державі 1918 р.: геополітичні та національно-ідентифікаційні чинники. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. 2012. 8. – С. 212-225.
22. ДАЗО. Ф.Р-2030. Оп.2. Спр.99.
23. Ткаченко В.Г. Олександрівськ на зламі епох: документи та матеріали. Південна Україна ХХ століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Випуск 1(4). Запоріжжя. – С.7-36